

Varga László opponensi véleménye

**Benczes Réka „Rhyme over Reason: Phonological Motivation in English”
című akadémiai doktori értekezéséről**

A disszertáció célja, hogy átfogó és részletes képet nyújtson a fonológiai motiváció szerepéről a nyelvben, illetve konkrétan az angol szóalkotásban. A *fonológiai motiváció* kifejezést a disszertáció más értelemben használja, mint a fonológia. A fonológiában a kifejezés a hangkörnyezet hatására bekövetkező hangasszimilációs jelenségekre utal. A disszertációban viszont azokra a jelenségekre vonatkozik, amelyekben a szavak hangalakja (formája) befolyásolja a nyelvhasználatot, tehát azokra a motivált (vagyis nem-önkéntes) kapcsolatokra, amelyek a szavakban a *hangalak és jelentés*, illetve *hangalak és hangalak* között állhatnak fenn (5. o.). Ez a téma tölti ki a disszertáció központi részét, a 2-iktól a 6-ik fejezetig bezárólag. A központi részt az 1. és 7-ik fejezet foglalja keretbe. A keretező fejezetek bevezetik, illetve összefoglalják a fonológiai motivációval kapcsolatos legfontosabb fogalmakat, és a levonható nyelvelméleti következtetéseket. Bírálatomat a fonológiai motivációról szóló részek tárgyalásával kezdem.

1. A fonológiai motiváció (2.-6. fejezet)

A **2. fejezet** imponáló nagyságú és kritikusan kezelt szakirodalmi apparátus segítségével részletes képet rajzol a fonológiai motiváció mindent átható szerepéről az emberi nyelv kialakulásában, az anyanyelv-elsajátításban (sőt már az azt közvetlenül megelőző fázisban), a mentális lexikon szerveződésében, és a mindennapi nyelvhasználatban, ezen belül a véletlenszerű és a szándékolt nyelvi újításokban.

A **3. és 4. fejezet összetartozó blokkot alkot, és a hangalak és jelentés közötti motivációs folyamatokkal foglalkozik.** Ezek együttesen az ún. hangszimbolizmus körébe tartoznak. Benczes helyesen jegyzi meg (43.o.), hogy a *hangszimbolizmus (sound symbolism)* terminus nem szerencsés, hiszen a tárgyalt jelenségek szigorúan véve nem a szimbólumok, hanem az ikonok körébe tartoznak, de – mint a szakirodalomban adottat – elfogadja ezt a megnevezést és tisztázza, hogy milyen jelenségeket ért rajta. Eszerint a hangszimbolizmus jelenségeinek két nagy részterülete van: ezek a fonetikai szimbolizmus és a hangutánzó szavak (onomatopoezis).

A fonetikai szimbolizmust a **3. fejezet** tárgyalja. A fejezet a szinesztéziás hangszimbolizmus érintése után rátér a *konvencionális hangszimbolizmus*, vagyis a *fonesztémák* sok vitát kiváltó területére. A fonesztémák a morfémánál kisebb szóösszetevők, melyek mássalhangzóból vagy mássalhangzó-csoportosulásból, illetve mássalhangzó és magánhangzó kombinációkból állnak, és bizonyos jelentésmozzanatokat hordozhatnak. Ilyen pl. a szókezdő *gl-* kapcsolat, mely fénnel és látással kapcsolatos szavakban gyakori, l. pl. *glare, glance, glimpse, glass, gleam*, stb., vagy a szóvégi *-ag*, mely lassú, fárasztó, kimerítő cselekvéssel kapcsolatos szavakban fordul elő, pl. *drag, lag, sag*.

Hutchins (1998)-as listájára alapozva és azt Marchand (1969)-es adataival helyenként kiegészítve az angol fonesztémák két listáját állítja fel táblázatos formában: a szóeleji és a szóvégi fonesztémák leltárjegyzékét (50-53. o.). E táblázatokban akadnak magyarázatot kívánó, illetve a főszövegben nem kellően tárgyalt részletek is. A szóeleji fonesztémák között szerepel két megszakított fonesztéma, a *sp_t*, illetve *str_p* (52. o.), melyekről a főszövegben nincsen szó. A szóvégi fonesztémákat illusztráló példákból derül ki, hogy egy szóban gyakran több fonesztéma sorakozik. Ilyen pl. a *smack* szó (52. o.), amelyben a *sm-* és az *-ack* egyaránt fonesztémák. De a táblázatok példái között olyan is akad, amelyben a fonesztéma egyedül alkot szót, mint az *-oil* fonesztéma az *oil* szóban; ezt nem tudom értelmezni (52. o.). Néha a szóban a fonesztémán kívül egy jelentés nélküli „maradék” is van, mint pl. a *squeeze* szóban az *-eeze* részlet a *squ-* fonesztéma után (52. o.) Érdekes, hogy Kwon & Round (2015) a *slack*

szóban az *-ack* részt ilyen maradéknak tartja (60. o.), holott a Benczes-féle táblázat szerint fonesztéma (l. *smack*).

Benczes igen részletesen ismerteti az idevágó irodalmat, azon belül a kritikus és szkeptikus véleményeket is, melyeknek nagy részével egyébként egyet is ért. Tiszteletre méltó, ahogyan ezen az ingoványos területen lépésről lépésre előre halad, és józan állásfoglalásaival hozzájárul számos kérdés tisztázásához. Hangsúlyozza, hogy a táblázatokban bemutatott leltárjegyzék tentatív, tehát nem teljes és nem végleges lista azokról a hangsorokról, melyekkel kapcsolatban megalapozottan feltételezhető, hogy bizonyos szavakban fonesztémák (50. o.). Tény, hogy sok kivétel van, mert ugyanezek a hangsorok bizonyos szavakban nem hordoznak jelentést és így nem fonesztémák, illetve ugyanazokat a jelentéseket bizonyos szavakban nem fonesztémák hordoznak. Azonban ezek a kivételek nem cáfolják a tényt, hogy a beszélők valóban felállítanak hang–jelentés megfeleléseket (66. o.). Fontos megállapítás, hogy a fonesztémákkal asszociált jelentéstartalmak laza és kontextusfüggő jelentés-megközelítések (50. o.), és így egy fonesztéma jelentése a különböző szavakban csak hasonlóságot mutat, de nem föltétlenül azonosságot, ráadásul a hasonlóságnak fokozatai vannak (61. o.). A fonesztémák különböző módokon jöhetnek létre, és eredetük néha nehezen rekonstruálható, de realitásukat pszichikai kísérletek bizonyítják (59. o.). Csatlakozva Kwon & Round (2015) véleményéhez, Benczes mellett érvel, hogy a fonesztémák az angol morfológia részét képezik, mert bizonyos tulajdonságaikban hasonlóak a morfémákhoz, és „a morfémák és fonesztémák közötti határ alapvetően elmosódott” („the boundary between morphemes and phonemes is essentially a fuzzy one”, 62. o.).

A **4. fejezet** a hangszimbolizmus másik nagy területéről, az onomatopoeízisről (hangutánzó szavakról) szól. Ezzel a fejezettel kapcsolatban is ki kell emelni Benczes imponáló szakirodalmi tájékozottságát, melynek segítségével igen részletes, érzékeny elemzését adja a hangutánzó szavak problematikájának. Kadooka (2005) és Rhodes (1994) alapján meggyőzően bizonyítja, hogy a hangutánzásnak fokozatai vannak. E fokozati skála egyik végén a fonológia szabályait nem követő, a lexikon részét nem képező, alkalmi hanghatás-idézetként használt „vad” hangsorok állnak, másik végén pedig a teljesen lexikalizálódott, szabályos fonológiájú, inflektálható hangutánzó szavak találhatók (73-74. o.)

Megjegyzni, hogy a hangutánzó szavak azonosítása nem mindig könnyű, mivel természetes imitatív jellegüket többé-kevésbé elhomályosíthatja az adott nyelv fonológiai és morfológiai korlátaihoz való alkalmazkodás kényszere és a konvencionalizálódás (68. o.). Ez megmagyarázza a különböző nyelvekben egymásnak megfelelő onomatopoeikus szavak különbözőségeit. (Egyébként ezek a nyelvenkénti különbözőségek szerintem arra is rávilágítanak, hogy bizonyos fokú önkényesség még az onomatopoeikus szavakban is van!)

Az azonosítás bizonytalanságait részben az is okozza, hogy a naiv beszélő ösztönösen hangutánzónak érezhet olyan szavakat, melyek egyfajta hangadást jelölnek, akkor is, ha valójában nem vagy alig imitálják a szóban forgó hangot. Ez is azt mutatja, hogy a naiv beszélő ösztönösen feltételezi, hogy a nyelv motivált (74-75. o., vö. 125. o.).

Benczes a disszertáció végén lévő **Függelékben** helyezte el az Oxford English Dictionary „imitative”, „echoic” és „onomatopoeic” címkéjű lexikai elemeinek a listáját. Az azonosítás bizonytalanságait jól tükrözik az Oxford English Dictionary-ből átvett címkékben sűrűn előforduló „perhaps”, „possibly”, „apparently”, „probably” és hasonló kifejezések (69. o.). A listában feltűnő hiányok vannak. Pl. nem szerepel benne a *cuckoo* szó, pedig ez klasszikus példája a hangutánzó szavaknak. (Benczes is foglalkozik vele és megállapítja, hogy metonimikus hangutánzó szó, 72-73. o.). Ezzel együtt a lista így is gazdag, 50 oldalt kitevő, hasznos jegyzék.

Amíg Saussure a szó (a nyelvi jel) önkényességét állítva a hangutánzó szavakat marginális jelenségnek tartotta, Benczes hivatkozásokkal alátámasztva azt kívánja bebizonyítani, hogy a hangutánzás igen kiterjedt jelenség a nyelvhasználatban. Megállapítja,

hogy míg az üzleti kommunikációban viszonylag ritka, addig a politikusok rábeszélő nyelvezetében gyakoribb, és még gyakoribb a költészetben, a gyermeknyelvben és a gyermekekhez szóló beszédben, és végül pedig kiemelkedő gyakoriságú a kollokvialis-szlanges nyelvhasználat egyik speciális írásbeli műfajában, a képregényekben. Utóbbiakban az onomatopoezis a különböző hanghatásokat felidézni kívánó betűsorok formájában jelentkezik. Ezek nemritkán egyedi, alkalmi, a fonológia és az ortográfia szabályaival nem törődő, de ebben a műfajban polgárjogot nyert hanghatás-idézetek.

A 3-ik és 4-ik fejezet ismertetését azzal zárom, hogy a hangalak és jelentés közötti motivált kapcsolatokat a korábbi szakirodalom nagyjából egyirányúnak látta: az onomatopoezisben a szó hangalakja *tükrözi* a jelentést (valamilyen hangkibocsátást), a fonesztéziában viszont a szó hangalakja (pontosabban annak egy szubmorfikus része, az ún. fonesztéma) *alakítja* a jelentést. Mivel azonban ezek a kapcsolatok kétirányúak is lehetnek, illetve irányuk gyakran nem határozható meg egyértelműen, a disszertáció a kérdést, szerintem helyesen, nyitva hagyja.

Az 5. és 6. fejezet megint összetartozó blokkot alkot: a fonológiai motiváció másik lehetőségével, a hangalak és hangalak közötti motivált kapcsolatokkal foglalkozik.

Az 5. fejezet témája a rím és alliteráció szerepe olyan angol szavakban, amelyek több szó felhasználásával jöttek létre, vagyis az angol szóösszevonásokban és szóösszetételekben.

A szóösszevonás (*blending*) terminus általában két szóból összegyúrt harmadik szó alkotását jelenti, mely során legalább az egyik vagy mindkét forrásszó csonkul, pl. a *brunch* szó a *breakfast* és a *lunch* szó összevonásából jött létre. A disszertáció azonban szűkebben használja a *blending* fogalmát, és – témájának megfelelően – csak az olyan szóösszevonásokkal foglalkozik, melyekben a forrásszavak között kisebb-nagyobb fonológiai hasonlóság, fonetikai átfedés van, hiszen csak ezek esetében beszélhetünk a hangalakok közötti motivációs kapcsolatról (82. o.). Ilyen pl. a *netiquette*, mely az *internet* és az *etiquette* forrásszavakból lett összevonva, és az összevonást a mindkét forrásszóban meglévő [et] hangsor teszi lehetővé. A példák alapján megállapítható, hogy az ilyen szóösszevonások általában a játékos, szellemes, kreatív nyelvhasználat egyszeri, alkalmi darabjai, melyek elsősorban az írott nyelvben jelentkeznek, és némelyikük onnan terjedhet át a beszélt nyelvre. A problémám az, hogy a jelölt idevonja a 2012-ben keletkezett *Grexit* szót is (84. o.), amely a *Greece* vagy *Greek* és az *exit* szó összevonásából jött létre, ám itt fonetikai átfedés nincs, legfeljebb ortográfiai átfedés létezik (az *e* betű jelen van mindkét szóban). De még az ortográfiai átfedés is kétséges, hiszen kérdés, hogy a *Greece* vagy *Greek* szó megduplázott *e* betűje mennyiben azonosítható az *exit* szó szimpla *e* betűjével). Szerintem itt az a magyarázat a helyes, amelyet Benczes említ ugyan, de aztán elvet, ti. hogy a szóösszevonás közönséges esetével van dolgunk: a *Greek* vagy *Greece* szó csonkolása után egy [gr] hangsor marad belőle, és ehhez adódik hozzá az *exit* rész. Kicsit más a *Brexit* szó esete. Lehet úgy érvelni, hogy a *British* vagy *Britain* szóban és az *exit* szóban az [ɪt] fonetikai átfedést valósít meg, de itt is sokkal kézenfekvőbb az a magyarázat, hogy az első forrásszó csonkolása után maradt [br] hangsorhoz adódik hozzá az *exit* rész. A *Brexit* szó analógiájára egyébként egy új szóalkotási séma jelent meg, amely révén számos új *-xit* végű szó született, és ezek többségében már szóba sem jöhet a fonetikai átfedés, de még az ortográfiai átfedés sem, l. pl. *Frexit* (< France + exit), *Italexit* (< Italy + exit), *Huxit* (< Hungary + exit), stb. Érdekességként említem, hogy idén januárban bukkant fel a brit sajtóban a *Megxit* szó (< Meghan + exit), amikor Harry herceg és felesége Meghan bejelentették a brit királyi családtól való visszavonulásukat. A legújabb fejlemények közé tartozik a *covexit* szó, amely a Covid-19 pandémia miatt elrendelt közéleti korlátozások kivezetésére vonatkozik (és a megkérdezettek brit beszélők 26.16%-a már új szónak tartja, 37.5%-a pedig lehetségesnek tartja, hogy hamarosan azzá válik, l. <http://dictionaryblog.cambridge.org/2020/05/04/new-words-4-may-2020>).

Az 5. fejezet második felében Benczes rátér a fonológiaiailag motivált szóösszetételekre, melyek a szerző korábbi kutatásainak is kiemelkedő részét alkották. Így bemutatja a teljes vagy részleges *reduplikáción alapuló szóösszetételeket*, mint amilyenek pl. a *meowmeow*, vagy a rímelő *snail-mail*, részletesen elemzi szemantikai és formai sajátosságait, nyelvtörténeti vonatkozásait és a jelenkori angol nyelvben betöltött szerepüket. A fejezet végén pedig izgalmas és meggyőző elemzést ad az alliteráló szóösszetételekről, mint amilyen pl. a *belly button*.

Megjegyzem, hogy a 103. o. tetején lévő újságcímeket (mint pl. *Giannakopoulos glee*) helytelen a szóösszetételek között tárgyalni. Szerintem ezek nem összetett szavak, hanem alliterációt tartalmazó kétszavas szintagmák, és ezért nem itt, hanem a 6. fejezetben, az alliteráló regény-, film-, tévésorozat-, és újságcikk-címek körében (110-111. o.) kellene őket említeni.

A **6. fejezet** vizsgálati területe továbbra is a hangalak és hangalak közötti fonológiai motiváció, de már *nem a szavakon belül*, hanem a szavak között, az állandósult vagy nem állandósult, de eredetiségük miatt feltűnő és ezért emlékezetes *szókapcsolatokban*. Így ez a fejezet túllép az angol szóalkotás hagyományos kérdéskörén. Sorra bemutatja, hogy hogyan és milyen mértékben jelenik meg a fonológiai motiváció (elsősorban az alliterálás és/vagy a rímelés) a mindennapi nyelvben használt binomiális szerkezetekben, idiomatikus kifejezésekben, kollokációkban, közmondásokban; valamint regények, TV-sorozatok, filmek és újsághírek címeiben; kereskedelmi lózungokban, az USA elnökeinek beiktatási beszédeiben, a jogi nyelvben és bírósági tárgyalások nyelvezetében. A fejezet részletesen tárgyalja az alliteráció és rímelés okait és funkcióit, bővelkedik a nyelvtörténeti elemzésekben éppúgy, mint a konkrét, napjainkból vagy a közelmúltból származó példákról szóló beszámolókkal. Ezek sora szinte korlátlanul bővíthető további meggyőző példákkal. Az idősebb angol beszélők emlékezhetnek arra a versikére, amely 50-60 évvel ezelőtt egy Kellogg's terméket reklámozott és így hangzott: *We like Ricicles. They're twicicles as nicicles*. Fiatalabb beszélők tudhatják, hogy Katalin hercegnét a Vilmossal való házassága előtt kilenc éven át *waity Katie*-nek hívták, utalva arra, hogy kitartóan vár a hercegnői életre.

Mivel ebben a fejezetben már nem szavakról, hanem szókapcsolatokról van szó, itt már a ritmus is szerepet játszik a fonológiai motiváció eszköztárában. Benczes elismeri a metrikus lábak relevanciáját (120. o.), amikor ismerteti O. J. Simpson 1994-es bűnügyi tárgyalásán a Johnnie Cochran védőügyvéd szájából elhangzott híres mondatot: *If it doesn't fit, you must acquit*. (Magyar fordítása: „Ha nem megy fel, mentsed fel.” <https://444.hu/2017/01/24/ha-nem-megy-fel-mentsed-fel-ma-22-eve-kezdodott-a-mult-evszazad-pere>.) Ez a mondat akkor hangzott el, amikor a vád kérésére O. J. Simpson megpróbálta felhúzni a gyilkosság helyszínén talált kesztyűt, de az nem sikerült neki. Itt a mondat meggyőző erejét nemcsak a rímelés biztosítja, hanem az is, hogy a kiemelt következmény jambikus lábakból áll. A ritmus a kereskedelmi hirdetésekben is fontos lehet, gondoljunk csak a klasszikus reklámra: *Drinka pinta milka day*. Ebben a metrikus lábakra a rendhagyó helyesírás is felhívja a figyelmet.

Egyébként a szóalkotásban megnyilvánuló fonológiai motiváció tárgyalásakor Benczes nem kíván prozódiai jelenségekkel, tehát hangsúlyozással, intonációval, ritmussal foglalkozni (vö. 12. o.). Szerintem azonban bizonyos hangsúlyjelenségek relevánsak lehetnek a szóalkotásban is. Gondoljunk az olyan játékos szóváltozatokra, melyekben a beszélő a *bloody* vagy *fucking* szót ékeli be egy szó közepébe, így kettévágva az eredeti szót, pl. *abso-blooming-'lutely*, *fan-fuckin-'tastic*. Ezek csak akkor jöhetnek létre, ha az eredeti szó hangsúlyképlete mellékhangsúly + főhangsúly, és az infixált szót közvetlenül a befogadó szó főhangsúlyos szótagja elé tesszük (l. Aronoff 1976: 69). Ezt a lehetőséget a disszertáció nem tárgyalja.

2. Nyelvelméleti megállapítások (1. és 7. fejezet)

2.1. Motiváltság, önkényesség

Benczes már az 1. fejezetben szembeszáll azzal a ma uralkodó véleménnyel, hogy a szó tipikusan egy hangalak és egy jelentés *önkéntes* kapcsolata és hogy az előforduló nem-önkéntes szavak (mint amilyenek pl. a hangutánzó szavak) elhanyagolható kisebbséget alkotnak. Ezt a vélekedést, mely előzményeit tekintve Arisztotelészig megy vissza, Ferdinand de Saussure fogalmazta meg. Ezzel szemben Benczes – a Platónig visszavezethető véleményekhez csatlakozva – meggyőzően bizonyítja, hogy a szavakban a hangalak és jelentés kapcsolata sokkal nagyobb mértékben *motivált*, mint ahogy azt manapság általában feltételezik, azaz jelentős mértékben nem-önkéntes. Ez fontos és igaz felismerés. De nem érvényteleníti azt a megállapítást, hogy a szavak nagy részében a hangalak és jelentés kapcsolata önkéntes.

2.2. A morfológia kitágítása

A hagyományosan elismert szóalkotási módok (mint amilyen a szóösszetétel és az affixáció) a forma és jelentés szempontjából azonosítható legkisebb elemekből, morfémákból állítják össze a szavakat, és így a morfológia körébe tartoznak.

Ezzel szemben a fonológiai motivációjú szavak (pl. a fonesztémákat tartalmazó és onomatopoetikus szavak, rímes és ablautos szóösszetételek) elemeinek morfémikus státusa kétséges, és az ilyen szavak létrejöttét több kutató nem is tartja a morfológiában tárgyalandó jelenségnek. Mások viszont (pl. Schmid 2011) az ilyen szavakat is a morfológiába utalják, mert a morféma kategóriáját és a morfológia fogalmát a prototípus-elmélet alkalmazásával kitágítják. Utóbbi véleményen van Benczes is, szerinte a szóalkotás definíciójába és a morfológia fogalmába az atipikus és szabálytalan szóformálási mintázatok is beletartoznak (9. o., vö. 125-126. o.). A 3-ik fejezet tárgyalásakor láttuk, hogy a fonesztémák és morfémák közötti határ alapvetően elmosódott, de azért a prototipikus fonesztémák és prototipikus morfémák jól elkülöníthetők (9. o.).

A disszertáció a kognitív nyelvészet *használat-alapú felfogását* vallja. Eszerint a nyelv és a grammatika nem statikus és merev, hanem a beszélőnek a nyelvvel kapcsolatos tapasztalata alapján, tehát a mindennapos interakciók során alakuló emergens rendszer. Ez a felfogás szembenáll a kompozicionális felfogással, ami pl. azzal a metaforával szemléltethető, hogy az összetett nyelvi kifejezések meghatározott inherens tulajdonságokkal rendelkező építőkövekből vannak összerakva (16. o.). Az ilyen metaforák Benczes szerint nem tudományos igazságot fejeznek ki. Langacker (1987) és Gonnermann et al. (2007) véleményéhez csatlakozva azt állítja, hogy a nyelvi kifejezések valójában különböző szemantikai hálózatokhoz biztosítanak hozzáférést, a komplex nyelvi kifejezések komponensei pedig a komplex kifejezés jelentésének különböző aspektusait motiválják.

A konnekcionista modellel egyetértve Benczes azt állítja, hogy a morfémáknak nincs önálló létük, mert csak a szavak összevetésekor, a különböző (szemantikai, fonológiai, sőt akár ortográfiai) szinteken észlelhető dinamikus kapcsolatok (egyezések és különbözőségek) révén azonosítjuk őket (17. o.). Itt azonban felmerül egy kérdés. Ismeretes, hogy a morfémáknak pozícionális változatai (allomorfiái) lehetségesek. Pl. az angol *include*, *conclude*, *exclude*, stb. szavak [klu:d] hangzású része nem jelent ugyan semmit a mai angol nyelvben, mégis morfémának tekintjük, mert olyan, több szóban visszatérő hangsor, amely az *-ive* szuffixum előtt a [klu:s] hangsorral váltakozik, l. *inclusive*, *conclusive*, *exclusive*; az *-ion* szuffixum előtt pedig a [klu:ʒ] hangsorral, l. *inclusion*, *conclusion*, *exclusion*. A kérdésem az, hogy a morféma önálló létét tagadó véleményekkel hogyan egyeztethető össze az allomorfia jelensége: ha a morfémának nincs önálló léte, hogyan lehetnek allo-változatai?

2.3. A poétikai funkció

A jelölt saját kutatási eredményeivel radikálisan fejleszti tovább azoknak a nyelvészeknek (pl. Jefferson 1996, Carter 1999, Hall 2001, Norrick 1993, Duranti 1997) a véleményét, akik a 90-es évek óta az ún. poétikai funkció nagyobb elismeréséért dolgoznak (1-2. o., vö. 124. o.)

Ismeretes, hogy Jakobson (1960)-as kommunikációs modelljében 6 elemet különböztet meg: egy üzenetküldőt (ADDRESSER), egy üzenetvevőt (ADDRESSEE), egy üzenetet (MESSAGE), a világnak az üzenetben ábrázolt dolgait és tényeit (CONTEXT), az üzenetküldő és vevő közötti csatornát vagy kapcsolatot (CONTACT), és végül az üzenetküldő és vevő által használt kódot (CODE). Mindegyik kommunikációs elemnek megfelel egy funkció, mely az üzenetben manifesztálódhat. Így a *referenciális funkció* az ábrázoló funkció: ez a Jakobson által CONTEXT-nek nevezett elemre utal, tehát a világ azon dolgaira és tényeire, melyeket az üzenet ábrázol, melyek az üzenet tartalmát képezik. A *poétikai funkció* viszont nem az üzenet tartalmára, hanem az üzenet formájára, hangalakjára, figuratív nyelvezetére, gyönyörködtető voltára, tehát magára a MESSAGE nevű elemre koncentrál, önmagáért. (E kettőn kívül Jakobson megkülönbözteti még az *emotive funkciót*, mely az üzenetküldő érzelmi állapotát tükrözi; a *conative funkciót*, mely az üzenetvevő viselkedését kívánja befolyásolni; a *fatikus funkciót*, mely az üzenetküldő és vevő közötti kapcsolatot szolgálja; és a *metalingvális funkciót*, mely az üzenetküldő és vevő által használt kód kérdéseit tisztázza.)

Fontos hangsúlyozni, hogy valamennyi funkció az üzenetben jelenik meg, de egyedül a poétikai funkció szól magáról az üzenetről. A klasszikus jakobsoni modell elemeit és azok funkcióit mutatja be a 7.1. ábra a disszertáció 123. o.-án. Nem világos, hogy az ábrán az ADDRESSER és ADDRESSEE közötti függőleges oszlopban felsorolt elemek és a róluk szóló funkciók (tehát a CONTEXT a referenciális funkcióval, a MESSAGE a poétikus funkcióval, a CONTACT a fatikus funkcióval, és a CODE a metalingvális funkcióval) miért vannak bekeretezve. Az eredeti jakobsoni ábrákon ilyen keret nincsen (I. Jakobson 1960: 353, 357).

A korábbi kommunikációs modellekben (I. Bühler 1934, Shannon 1948) a poétikai funkció még nem szerepelt. Ezt a fogalmat Jakobson (1960) vezette be, ő mutatott rá, hogy a poétikai funkció nem csupán a kifejezetten költői művek sajátja, hanem a közönséges (nem-költői) nyelvben is jelentkezhet. Jakobson azt is látta, hogy a nyelvi funkciók társulhatnak is egymással, azaz egy konkrét üzenetben egyszerre több nyelvi funkció is jelen lehet. Pl. a poétikai funkció egy lírai költeményben az emotív funkcióval, egy epikus költeményben a referenciális funkcióval társulhat jellegzetesen (vö. Jakobson i.m.: 357).

Benczes úgy látja, hogy a ma uralkodó nyelvfilozófiai felfogás a jakobsoni 6 funkció közül a *referenciális funkciót* tartja a legtöbbre, a többi funkciót pedig, közöttük a *poétikai funkciót*, méltatlanul alábecsüli, marginális jelentőségűnek állítja be (1. o.). Benczes ezt a felfogást hibásnak tartja és megfordítja a sorrendet: szerinte a poétikai funkció a legjelentősebb, legátfogóbb nyelvi funkció, és ezért a jakobsoni modell revízióra szorul.

Benczes a poétikai funkciót tágabban határozza meg, mint Jakobson. Szerinte a poétikai funkció a beszéd során a szavak hangalakjára koncentráló kreatív tevékenység (1. o.). Ez a tevékenység a nyelvevolúció kezdetétől fogva jelen van, áthatja az egyéni nyelvsajátítás folyamatát, a nyelvről való vélekedést, és a mindennapi nyelvhasználatot. A mindennapi nyelvhasználatban a poétikai funkció nagyrészt a fonológiai motivációt tartalmazó szavak és szókapcsolatok létrehozásában és használatában nyilvánul meg.

A poétikai funkció és a fonológiai motiváltság kétségtelenül átfedésben van, de szerintem nem ugyanaz. Ha jól értem, a fonológiai motiváltság mindig poétikai funkciójú, de a poétikai funkció több és más is lehet, mint fonológiai motiváltság: eszköztárába olyan gondolati elemek, metaforák, metonímiák is tartozhatnak, amelyek nem fonológiailag

motiváltak. Pl. az a mondat, hogy *The pen is mightier than the sword*, valószínűleg mindenki számára a poétikai funkciót példázza, pedig fonológiai motiváltság nincsen benne.

A fonológiai motiváltság szerteágazó mivoltát és kiterjedtségét a disszertáció meggyőzően bizonyítja. Mivel a poétikai funkció átfedésben van a fonológiai motiváltság kiterjedt jelenségével, egyetértek azzal, hogy a poétikai funkció súlyosabb, jelentősebb, átfogóbb és gyakoribb funkció, mint azt manapság általában feltételezik. Ennyiben, de csak ennyiben, a jakobsoni modell, pontosabban annak mai interpretálása, revízióra szorul.

Benczes azonban tovább megy és azt is mondja, hogy a poétikai funkció „[n]em csupán a hat nyelvi funkció egyike, hanem magában foglalja a referenciális, a fatikus és a metanyelvi funkciókat is” (Tézisek, 14. o., vö. disszertáció 124-125. o.). Attól tartok, hogy ezzel a folytatással már nem tudok egyetérteni.

A referenciális, fatikus és metanyelvi funkciók annyira különböznek a poétikai funkciótól és egymástól is, hogy nem vonhatók össze és nem tekinthetők a poétikai funkció alfajainak. Természetesen társulhatnak a poétikai funkcióhoz (vagy más funkcióhoz), akár domináns, akár alárendelt szerepben, de ez nem szükségszerű, és az üzenetben akár egyedüli funkciókként is szerepelhetnek. Pl. ha azt mondom, hogy *Peter feels warm and comfortable*, akkor a mondat csak referenciális funkciót teljesít, de poétikait nem. Ha viszont azt mondom helyette, hogy *Peter is as snug as a bug in a rug*, akkor a mondat egyszerre poétikai és referenciális funkciójú: a két funkció társul benne. Ez a társulás kétféleképpen magyarázható. Mondhatjuk azt, hogy az utóbbi mondatban a poétikai funkció társul a referenciálishoz. De azt is mondhatjuk, hogy a poétikai funkció, ami a fonológiai motivációban testesül meg, ebben a mondatban „együtt jár” a referenciális funkcióval, mintegy megkívánja annak társulását. De egyik magyarázatból sem következik, hogy a poétikai funkció magában foglalja a referenciális funkciót. Ha így lenne, akkor a tisztán referenciális mondatban is (*Peter feels warm and comfortable*) a poétikai funkció egyik alesetét kellene látnunk, mint ahogy abban a referenciális mondatban is, hogy *Hungary has a population of ten million*. Ez abszurdum volna.

Egyébként nem világos, hogy Benczes miért csak a referenciális, fatikus és metanyelvi funkciókat vonná a poétikai funkció alá, hiszen ugyanezt megtehetné a conative és az emotive funkcióval is. Ugyanis a poétikai funkció ezekkel is együtt állhat. Pl. a *Drink a pint of milk every day* szlogen egyszerre poétikai és conative funkciójú, és ezért hatásosabb, mint a tisztán conative változat: *Drink a pint of milk every day*. Az a felkiáltás, hogy *Yuck!* poétikai és emotive, az viszont, hogy *I hate this!* emotive, de nem poétikai.

Ezért a jakobsoni modell Benczes által javasolt revízióját csak részlegesen tudom támogatni, és ugyanez vonatkozik a 125. o.-on lévő 7.2. ábrára is. Elfogadom, hogy az ábrán az ADDRESSER és ADDRESSEE közötti függőleges oszlopban felsorolt elemek és a róluk szóló funkciók közül a MESSAGE és a poétikai funkció álljon a legmagasabb helyen. Ez a pozíció vizuálisan kifejezi a poétikai funkció újonnan felismert kiemelkedő jelentőségét. Viszont nem fogadom el, hogy az oszlopban lejjebb következő kommunikációs elemek és a róluk szóló funkciók (tehát a CONTEXT a referenciális funkcióval, a CONTACT a fatikus funkcióval, és a CODE a metanyelvi funkcióval) egy közös dobozba vannak helyezve, mert nem tartoznak össze és nem alfajai a poétikus funkciónak. Ezért azt javaslom, hogy az őket körülvevő keret töröltessék az ábrából. Az ábra pedig kapjon egy szöveges megjegyzést, miszerint a poétikai funkció elvileg alkalmas arra, hogy bármelyik másik funkcióhoz társuljon. Vagy: a poétikai funkció, a benne megnyilvánuló fonológiai motiváltság függvényében, elvileg alkalmas arra, hogy kiváltsa bármelyik másik funkció társulását.

3. Tartalmat érintő elírások

A disszertáció angolsága kitűnő, a kéziratban itt-ott előforduló gépelési hibákkal nem foglalkozom, mert feltételezem, hogy a könyv angol kiadásakor (Cambridge University Press, 2019) kigyomlálták őket. Az alábbiakban csupán néhány tartalmat is érintő hibára hívom fel a figyelmet.

A 2. fejezetben a véletlenszerű nyelvi újítások között említi a beszédtevesztési, nyelvbotlási, félrehallási jelenségeket. Ezeket az „unintentional linguistic inventions” néven tárgyalja, idézőjelek között, így kíván Sturtevant (1947) találó kifejezésére utalni. A szövegből azonban az derül ki, hogy Sturtevant (i.m.) nem az *inventions*, hanem az *innovations* szót használta: „unintentional linguistic innovations” (34., 37. o.), és így a címben használt kifejezés, mint idézet, pontatlan.

A 2. fejezetben a 40. o. 2. bekezdésének 2. sorában bevezeti a *regularity hypothesis* fogalmát („the notion that the sound system of any language, as it evolves in time, operates on the basis of regular sound changes”), de lejjebb ugyanezen az oldalon kétszer is a *relativity hypothesis* kifejezést használja helyette, aminek ebben a kontextusban nincs értelme.

A 3. fejezet 50.-53. o.-ain a fonesztémák táblázataiban következetlenségek akadnak, ezekre itt nem térek ki, mert feltételezem, hogy a nyomtatott változatba nem kerültek át.

A 3. fejezetben a 61. o. alján azt állítja, hogy a szóeleji fonesztémák leggyakrabban CV kapcsolatok, holott a valóságban CC kapcsolatok, mint a *gl-* vagy *br-*.

Az 5. fejezetben a 94.o.-on az ablaut-alapú reduplikatív összetételekkel kapcsolatban azt állítja, hogy ezek első tagjában tipikusan „egy elülső alsó magánhangzó” („front low vowel”) szerepel, a másodikban pedig egy maximálisan alsó („maximally low vowel”). A valóságban az első tag magánhangzója nem elülső alsó, hanem elülső felső állású, l. pl. *chit-chat* vagy *dilly-dally*.

A 6. fejezetben a binomiális kifejezések tárgyalásakor a 109. o.-on szerepel a *more and less* kifejezés, amit eddig csak *more or less* formában hallottam, és felmerül a kérdés, hogy nem véletlen elírás történt-e itt, amit a *more and more* vagy a *less and less* interferenciája okozhatott.

A 6. fejezetben a 110. o.-on azt olvassuk, hogy a binomiális kifejezésekben az *and* kötőszó utáni tag gyakran kezdődik [p] vagy [t] mássalhangzóval, de a példákból és a szövegből az derül ki, hogy [d] és [t] mássalhangzókról van szó.

4. Összefoglalás

Benczes Réka disszertációjának fő célja, hogy *átfogó és részletes képet nyújtson a fonológiai motiváció szerepéről általában a nyelvben, és konkrétan az angol szóalkotásban és szóalkotásban*. Fő célját a mű kiválóan teljesíti. Mivel e területen eddig csak elszórt részkutatások folytak, egy ilyen átfogó és alapos könyv mindenképpen új és üdvözlendő eredmény. Amellett, hogy jelentős részét szükségszerűen a meglévő szakirodalom kritikus ismertetése foglalja el, konkrét részleteiben is sok újdonságot és eredetiséget tartalmaz, különösen a hangalak és hangalak közötti motiváció tárgyalásában.

A fő célkitűzésen túl, de annak eredményeire támaszkodva, több *nyelvelméleti szempontból fontos megállapítást* tesz, melyek kognitív nyelvészeti alapállást tükröznek. Ilyenek a következők: (1) Az a vélemény, hogy a nyelv önkényes jelek és szabályok összessége nem ad valós képet a nyelvről, mert a nyelv eredendően motivált.. (2) A fonológiai motiváció azt bizonyítja, hogy a nyelv a diskurzusban alakuló, interakcionális és emergens természetű, tehát a kompetencia és performancia nem szétválasztható. (3) A szóalkotás definíciójába és a morfológia fogalmába az atipikus és szabálytalan szóformálási mintázatok is beletartoznak, tehát a morféma és a morfológia fogalmát a prototípus-elmélet alkalmazásával ki kell tágítani. (4) A jakobsoni kommunikációs modell (illetve annak mai értelmezése) túlhangsúlyozza a referenciális funkciót és alábecsüli a többi ötöt, közöttük a

poétikait, pedig a poétikai funkció a legátfogóbb, legjelentősebb nyelvi funkció, tehát az utóbbit kell a fontossági sorrend élére állítani. (5) A poétikai funkció magában foglalja a referenciális, a fatikus és a metalingvális funkciókat.

Számomra, aki nem a kognitív nyelvészeti iskolához tartozom, ezek radikális kijelentések, de az ötödiket leszámítva elfogadhatóak. Az ötödik azonban szerintem feloldhatatlan ellentmondást tartalmaz.

A disszertáció adatai hitelesek. Részben szakirodalmi publikációkból és az azokban ismertetett gyűjtésekből, részben a szerző saját korábbi és új kutatásaiból, részben autentikus szótárakból (pl. Oxford English Dictionary, Oxford Collocation Dictionary, Oxford Dictionary of Nursery Rhymes) származnak.

A disszertáció a tudományos igényességet élvezetes stílussal ötvözi. Megbízhatóan informatív és lebilincselően izgalmas munka, mely több ponton vitára ingerel, de célkitűzéseit magas tudományos színvonalon teljesíti.

A disszertációt a nyilvános vitára alkalmasnak tartom, és Benczes Rékának az MTA doktora fokozat odaítélését javaslom.

Budapest, 2020. június 23.

Varga László, DSc

Új (a disszertációban nem szereplő) hivatkozások

Aronoff, Mark 1976: *Word Formation in Generative Grammar*. Cambridge, Massachusetts: The MIT Press.

Bühler, Karl 1934: *The Theory of Language: The Representational Function of Language (SprachTheories)*. Amsterdam: John Benjamins.

Jones, Daniel 1969: *An Outline of English Phonetics*. Cambridge: Heffer Sons Ltd.

Shannon, Claude 1948: „A Mathematical Theory of Communication” In: *Bell System Technical Journal*, Vol. 27: 379-423, 623-656.